

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” - CONSTANȚA
FACULTATEA DE TEOLOGIE
ȘCOALA DOCTORALĂ

REZUMAT TEZA DE DOCTORAT

**NOUL TESTAMENT ÎN
LITURGHIA ORTODOXĂ**

COORDONATOR:
Prof.univ.dr. IPS Teodosie PETRESCU

DOCTORAND:
Protos. Dan-Robert (Sebastian) SERDARU

CONSTANȚA
2015

CUPRINS

INTRODUCERE	4
1. Argumentul și obiectivele cercetării	4
2. Relevanța temei în contextul cercetării actuale	5
3. Scurt cadru al lucrării.....	8
4. Metode de cercetare	13
CAPITOLUL I - LITURGHIA ȘI SCRIPTURA ÎN ORIZONTUL TEOLOGIEI BIBLICE.....	15
1.1. Λειτουργέω, λειτουργία - lucrarea sacramentală a Bisericii. Precizări conceptuale	15
1.1.1. Λειτουργέω, λειτουργία în limba greacă non-biblică	15
1.1.1.1. Etimologia și sensul de bază	15
1.1.1.2. Utilizarea termenului în spațiul laic	16
1.1.1.2.1. Utilizarea tehnică politică	16
1.1.1.2.2. Utilizarea extinsă	18
1.1.1.2.3. Sensul popular.....	18
1.1.1.2.4. Utilizarea cultică	19
1.1.2. Λειτουργέω și λειτουργία în Septuaginta și iudaismul elenist	21
1.1.2.1. Λειτουργέω	21
1.1.2.1.1. Apariția și echivalenții ebraici	21
1.1.2.1.2. Λειτουργέω ca termen tehnic cultic	24
1.1.2.2. Λειτουργία	26
1.1.2.3. Relația Septuagintei cu utilizarea non-biblică a termenului	27
1.1.3. Serviciul cultural în iudaismul rabinic	28
1.1.4. Λειτουργέω și λειτουργία în Noul Testament.....	29
1.1.4.1. Apariția și utilizarea termenilor	29
1.1.4.2. Constatările și semnificația lor.....	32
1.1.5. Tranziția termenului spre utilizarea eclesiastică	33
1.2. Textul biblic și liturghia - coordonate axiologice ale cultului creștin	39
1.2.1. Referințe istorico-critice ale formării canonului scripturistic	39
1.2.2. Liturghia - mod de dinamizare și valorizare a textului biblic în Biserică.....	47
CAPITOLUL II - INTERDEPENȚA DINTRE TEXTUL BIBLIC ȘI LITURGHIE. REDIMENSIONAREA CUVÂNTULUI ÎN VOCABULARUL HERMENEUTICII SCRIPTURISTICE.....	51
2.1. Relația dintre Cuvânt și Taină, predicare și liturghie, propovăduire și slujire în spațiul eclezial	51
2.2. Împlinirea Liturghiei Cuvântului în Liturghia euharistică: <i>theoria</i> în orizontul hermeneuticii biblice.....	56
2.3. Dimensiunea “anamnetică” (hristologică) a Sfintei Liturghii	61
2.4. Liturghia ca interpretare și actualizare a Sfintei Scripturii	63
2.5. Comunitatea eclezială – spațiul hermeneuticii scripturistice	65
CAPITOLUL III - EUHARISTIA - ESENȚA CULTULUI LITURGIC. CONSIDERAȚII BIBLICE	79
3.1. Prefigurarea Sfintei Euharistii în Vechiul Testament	79
3.2. Instituirea Sf. Euharistii, de la <i>Cina Domnului</i> la <i>frângerea pâinii</i> și în final la <i>euharistie</i> . Referințe istorice și conceptuale	85

3.2.1. „Cina cea de Taină” - origine și dezvoltare	86
3.2.2. „Cina cea de Taină” și ritualul iudaic al celebrării pascale. Referințe istorico-critice	90
3.2.3. „Frângerea pâinii” (ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου). Reflecții terminologice la <i>Faptele Apostolilor</i> 2,42.....	93
3.3. Liturghia în perioada apostolică și postapostolică	102
3.4. Aspectul de Jertfă și de Taină al Sfintei Euharistii	106
3.5. Hristos, Euharistie, Biserică în lumina Sfintei Scripturi.....	113
3.6. Liturghia – semnificația eshatologică a unirii omului cu Dumnezeu	120
CAPITOLUL IV - ERMINIA TEXTELOR BIBLICE DIN SFÂNTA LITURGHIE A SF. IOAN GURĂ DE AUR	127
4.1. Valorificarea textului biblic în actul cultic - permanentizare a identității sacramental-liturgice	127
4.2. Lectura textelor biblice în Liturghie - referințe istorice.....	139
4.3. Lecturile biblice din Vechiul Testament în Liturghie.....	144
4.4. Folosirea pericopelor evanghelice în cultul liturgic.....	146
4.5. Erminia textelor biblice din Proscomidie	148
4.6. Erminia textelor biblice din Liturghia Cuvântului.....	156
4.6.1. Enarxa	156
4.6.2. Ieșirea mică	163
4.6.3. Trisaghionul	165
4.6.4. Lecturile sfinte și predica.....	166
4.6.4.1. Omilia ca interpretare a textului noutestamentar	170
4.6.4.2. Finalitatea omiliei exegetice - conștientizarea adevărului evanghelic pentru mântuire	173
4.7. Erminia textelor biblice din Liturghia Euharistică.....	174
4.7.1. Intrarea Mare.....	176
4.7.2. Mărturisirea credinței.....	179
4.7.3. Anaforaua.....	182
4.7.4. Trisaghionul biblic (Sanctus).....	183
4.7.5. Rugăciunea hristologică de mulțumire	184
4.7.6. Cuvintele de instituire	185
4.7.7. Anamneza	187
4.7.8. Epicleza.....	188
4.7.9. Pomenirea Maicii Domnului.....	191
4.7.10. Dipticele.....	192
4.7.11. Rugăciunea Domnească	192
4.7.12. Împărtășirea.....	199
4.7.13. Rugăciunea amvonului.....	203
CAPITOLUL V - TEMEIURI BIBLICE ALE IMNOGRAFIEI ȘI ICONOGRAFIEI ORTODOXE.....	205
5.1. Imnografia Bisericii	207
5.2. Iconografia Bisericii - plasticizarea Cuvântului biblic și a tainei liturgice în estetica picturii	217
CAPITOLUL VI - ANUL 2014 DEDICAT OMAGIERII SPECIALE A SFINTELOR TAINE ALE SPOVEDANIEI ȘI ÎMPĂRTĂȘANIEI ÎN PATRIARHIA ROMÂNĂ	225

CONCLUZII	244
ANEXE	254
I. Interpretarea textelor scripturistice și a celor liturgice	254
II. Teme biblice preluate de iconografia și inmografia Bisericii	264
III. Înscrierea Iconomiei divine în cultul Bisericii.....	268
BIBLIOGRAFIE	290
I. Izvoare	290
A. Ediții ale Sfintei Scripturi	290
B. Literatură patristică	290
II. Dicționare, enciclopedii, lexicoane	294
III. Comentarii biblice.....	295
IV. Cărți de cult.....	297
V. Lucrări, studii, articole	297
INDEX DE ABREVIERI	318

1. Argumentul și obiectivele cercetării

Sfânta Scriptură este un element esențial al vieții duhovnicești ortodoxe și fundamentul pe care s-a edificat întreaga tradiție liturgică. Lectura ei își găsește în chip cu totul firesc locul în slujbele dumnezeiești, nu numai pentru că odinioară constituia singurul lor conținut, dar și pentru că, fie publică sau privată, lectura Bibliei e mereu eclezială, deci liturgică. Așa cum scrie Paul Evdokimov: „întreaga Biserică citește Scriptura prin mine, împreună cu mine”. Potrivit Sfântului Ioan Hrisostom, lectura Bibliei este „o convorbire cu Dumnezeu” și prin acest fapt ea oferă tuturor celor ce o practică o mângâiere duhovnicească (*paraklesis*). Scriptura, afirmă el, e un adevărat rai al desfătărilor, superior și preferabil celui dintâi, căci Dumnezeu nu l-a sădit pe acesta pe pământ, ci în sufletele credincioșilor. Într-o altă omilie, Sfântul Ioan Hrisostom declară: „Citirea Scripturii risipește întristarea și însuflețește veselie... E un leac duhovnicesc, un farmec negrăit și dumnezeiesc, nimicitor al patimilor. Căci ea smulge spinii păcatelor, curăță ogorul, răspândește sămânța evlaviei și face să se coacă rodul”.

În Noul Testament, Biserica se naște din evenimentul morții și învierii Domnului „după Scripturi” (I Cor 15,4). Scripturile din Noul Testament nu se situează *lângă* sau *paralel* cu Scripturile Vechiului Testament, dar sunt o consecință, o împlinire. Începând din ziua Învierii, Biserica primară a unit, în mod progresiv, Scripturile și celebrările liturgice în așa fel încât a rezultat liturghia creștină, *cuvânt și gest*, legământ și comuniune cu Iisus cel Înviat.

Spațiul liturgic rămâne, astfel, locul privilegiat al ascultării Cuvântului și aceasta din mai multe motive: deoarece Cuvântul nu este numai citit, ascultat, interpretat, dar și celebrat, pentru că, în adunare, Cuvântul pătrunde în urechea credinciosului iar acesta caută instinctiv pe cel care vorbește; pentru că adunarea liturgică este întărită de Duhul Sfânt care, prin bogăția și diversitatea harismelor duce la o ascultare privilegiată a Cuvântului; pentru că Biblia este Înțelepciunea lui Dumnezeu, care în sinaxă liturgică își construiește templul, făcând din credincioși pietre vii unite cu piatra unghiulară care este Hristos.

Scriptura și liturghia întrețin un raport de sinergie în care una o influențează pe cealaltă și invers. *Liturghia proclamă Scriptura*, în felul specific liturghiei cuvântului și altor lecturi biblice ce sunt preferate în celebrările liturgice. Chiar dacă este vorba de un fragment scripturistic a cărui origine este menționată – prin specificarea capitolului și versetelor - prelucrarea textului nu face trimitere doar la o scriere ci implică efectuarea unei rostiri vii, cu voce tare și solemnă printr-un anumit număr de atitudini stabilite dinainte și gesturi ritualice. *Liturghia predică Scriptura* atunci când, în mijlocul adunării liturgice, Scriptura face obiectul unui comentariu, a unei omilii sau a unei predici. În felul acesta cuvintele Mântuitorului: „Astăzi s-a împlinit Scriptura aceasta în urechile voastre” (Lc 4,21) devin roditoare.

În linia celor afirmate, ne propunem ca în prezenta teză de doctorat să realizăm o cât mai bună hermenutică a textelor biblice noutestamentare care fac parte integrantă din constituția Liturghiei, precizând cadrul istoric, critic al lor în paralel cu prezentarea dezvoltării actului liturgic. Expunerea pe care ne-o dorim este una sistematică, logică și care să țină cont de instrumentarul științific de astăzi. În fond, vizăm conștientizarea creștinului a ceea ce definește

axiologia interpretării textului revelat. Nu în ultimă instanță, ne propunem să oferim o cât mai bună precizare a termenilor tehnici (*liturghie, euharistie*).

2. Relevanța temei în contextul cercetării actuale

Lucrarea de ermeneutică ortodoxă a textelor sfinte pe care-o prezentăm își propune să scoată în evidență câteva aspecte ale rolului Sfintei Scripturi în viața Bisericii noastre, care cer, în contextul actual, o clarificare teologică specifică. Preocuparea teologilor în domeniul ermeneuticii biblice constată în zilele noastre, precum și diversitatea temelor și a problemelor abordate, sunt menite să identifice și să enunțe aspecte pe care cercetătorul Sfintei Scripturi trebuie să le aibă în vedere înainte de a întreprinde un studiu sistematic al acesteia.

O înțelegere a Bibliei în contextul eclezial ortodox, cu implicațiile pe care acest context le presupune, ne va ajuta să înțelegem că limbajul biblic și cel liturgic este unul și același. Credem că încercarea de a stabili clar ce reprezintă Biblia pentru Biserică și definirea legăturii dintre ele va face lumină în înțelegerea importanței Revelației dumnezeiești și cum se raportează Biblia la aceasta. Teologia ortodoxă are o înțelegere proprie a Bisericii, a vieții ecleziale și liturgice, așadar există și o înțelegere a Bibliei specifică teologiei ortodoxe. Din înțelegerea relației Bibliei cu Biserica vom putea desluși sensul ortodox al raportării Bibliei la Tradiția Bisericii, la cult și spiritualitate, la istoria sfântă și la cea profană; o vom percepe atunci ca și Cuvânt al Domnului, dar și al omului deopotrivă, o vom recepta ca Biblie, Cartea Cărților, Cartea prin excelență, din lectura căreia ne vine folosul duhovnicesc.

După cum vom vedea în studiul de față, pentru teologia ortodoxă, Liturghia este un reper ermeneutic esențial, un cadru general pentru înțelegerea Sfintei Scripturi și o premisă fundamentală pentru o ermeneutică ortodoxă. Liturghia Euharistică și Sfânta Scriptură reprezintă același lucru, adică înțelesul mântuirii poporului lui Dumnezeu într-o istorie care are trecut, prezent și viitor. Acest lucru este întărit și de Pr. Prof. Dr. Constantin Coman în cartea sa *Erminia Duhului*, în care afirmă că Liturghia este un cadru prielnic înțelegerii Scripturii nu doar pentru faptul că în Liturghie se folosesc lecturi biblice și se fac referiri la întreaga istorie biblică, dar mai ales pentru că reprezintă o actualizare a acestei istorii la care-i face părtași pe participanți. Liturghia este o Taină, Taina Tainelor. În tradiția liturgică Biserica se împlinește în continua legătură a cuvântului și a Tainei. Hristos vine către noi prin cuvânt și-I devenim părtași prin Taină.

Putem spune astfel că Liturghia este întâlnirea tensionată dintre acel *azi* în care Hristos moare, învie și Se înalță - cu istoria, cu astăzi, cu lumea de azi. Pe de o parte este lumea de atunci, prezentă în Liturghie ca o realitate *pomenită*, iar pe de altă parte este Liturghia *literală*, cea rituală, verset cu verset (care își găsește baza în tot ce a zis și a făcut Iisus pentru noi). Aceasta a fost destinația dintotdeauna a Bisericii: să-L vestească pe Hristos. Iar prin Taină acest cuvânt, această veste se împlinește, devenind parte din noi, sau, mai bine zis, făcându-ne pe noi părtași la Acela. În Biserică ne adunăm ca să Se sălășluiască în noi Cuvântul, ca El să devină viața noastră. Fără Taină, cuvântul ar fi o simplă doctrină, iar fără cuvânt Taina ar deveni magie,

după cum afirma Pr. Alexander Schmemman. Taina este interpretarea cuvântului și mărturia despre El, ca urmare în ea se află izvorul, baza interpretării și a înțelegerii cuvântului, adevărata erminie: *Și Cuvântul S-a făcut trup și a locuit între noi* (In1, 14). Tocmai din acest motiv, din această unire nedespărțită a cuvântului cu Taina, Biserica este singura păstrătoare a adevăratului sens al Scripturii.

De aceea este atât de important să observăm modul în care Biserica Ortodoxă a înțeles Sfânta Scriptură prin Liturghie, prin Tainele Sale. Este un mod unic, tradițional, diferit de toate interpretările moderne ale diverselor confesiuni creștine. După ce a fost observat, pătruns, înțeles, el transpare ca o continuitate a limbajului evanghelic. Prin Sfânta Liturghie, Evanghelia se spune, *astăzi*, pentru fiecare în parte, pentru întreaga comunitate. Astfel, Liturghia - și întreaga viață liturgică, de altfel - devine acel drum spre Emaus, pe parcursul căruia Fiul lui Dumnezeu ne tâlcuiește nouă Scripturile și ni Se revelează la frângerea pâinii.

Să ne amintim de marea provocare a patriarhului credinței noastre: *Ieși din pământul tău, din neamul tău și din casa tatălui tău și vino în pământul pe care ți-l voi arăta Eu* (Facere 12, 1). Primirea ei în ascultarea credinței și întregul efort al îndeplinirii atrage după sine împlinirea făgăduinței care a însoțit-o: *Și Eu voi ridica din tine un popor mare, te voi binecuvânta, voi mări numele tău și vei fi izvor de binecuvântare*. Avram s-a lăsat călăuzit și a purces la căutarea celui pământ făgăduit. Noutatea este o provocare, și depinde de noi ca ea să devină fecundă. În acest sens, în momentul în care pornim la studierea îndeaproape a cultului și a Scripturilor, trebuie să ieșim din tot ce ni se părea că știm, că ne era familiar, și să-L lăsăm pe Cel care este dincolo de ușă să ne arate calea.

Hristos a spus limpede: *N-am venit să aduc pace pe pământ, ci sabie*. Cuvântul este o sabie cu două tăișuri. Cuvântul este totdeauna eficient și împlinește ceea ce cuprinde, ceea ce exprimă, cum sintetizează Apostolul Pavel în Epistola către Evrei: *Căci cuvântul lui Dumnezeu e viu și lucrător și mai ascutit decât o sabie cu două tăișuri* (Evrei 4, 12). Ideea era prezentă deja la Is.: *Precum se coboară ploaia și zăpada din cer și nu se mai întoarce până nu adapă pământul și-l face de răsare și rodește și dă sămânță semănătorului și pâine spre mâncare, așa va fi cuvântul Meu care iese din gura Mea; el nu se întoarce către Mine fără să dea rod, ci el face voia Mea și își îndeplinește rostul lui*. (Is. 55, 10-11)

Este necesar să situăm Noului Testament în Sfânta Liturghie căci astfel vom descoperi abordarea liturgică a mesajului lui Hristos cuprins în Evanghelii. Angajați în acest efort, vom descoperi Liturghia ca parte integrantă a Noului Testament, vom înțelege că se întrepătrund, că sunt de nedespărțit. Sfânta Liturghie este purtătoarea mesajului Noului Testament, a mărturiei acestuia, a împărtășirii, a binecuvântării, a păcii și a bucuriei Lui, a iubirii, pe care le revarsă asupra tuturor generațiilor.

Altfel spus, veriga ce unește Sfânta Liturghie și Sfânta Scriptură este Iconomia lui Dumnezeu, planul Său de mântuire a omenirii, care este înscris în Scriptură și celebrat în Liturghie. De când „Cuvântul S-a făcut trup”, nu mai putem vedea altfel Scriptura decât în mod liturgic. Toate actele și semnele lui Dumnezeu sunt pentru comunitatea creștină acte liturgice. Toate sunt pline de sens, ascund în ele iubirea cea mare a lui Dumnezeu față de noi. În

imnografia sa, Liturgia desfășoară și descifrează cuvintele Scripturii, dezvăluindu-ne opera mântuitoare a lui Dumnezeu. În istoria mântuirii, Euharistia constituie locul central, pentru că întreaga Iconomie divină, așa cum ne este redată de Sfintele Scripturi, conduce omenirea spre momentul culminant: acela al dăruirii totale a Fiului lui Dumnezeu *pentru viața lumii* (In. 6, 51). Euharistia este Taina în care Hristos Se unește cu noi, umplându-ne de Duhul Sfânt și dăruindu-ne astfel înfierea. Devenim fii ai Tatălui, asemenea Fiului. Există o legătură neîntreruptă între Iconomia lui Dumnezeu, Scriptură și Sfânta Liturghie; toate proclamă același mesaj: S-a apropiat Împărăția lui Dumnezeu! Timpul mântuirii a sosit! Dumnezeu S-a făcut om, pentru ca pe oameni să-i îndumnezeiască.

3. Scurt cadru al lucrării

Lucrarea se desfășoară metodologic pe 6 capitole, fiecare capitol nuanțând și aprofundând elementele ce se impun în evaluarea relației dintre textul biblic noutestamentar cu liturgia, în care, de altfel, este redimensionat la nivelul unui metalimbaj care îl actualizează pe Hristos Iisus.

În primul capitol, *Liturgia și Scriptura în Orizontul Teologiei Biblice*, ne-am propus o evaluare foarte atentă a conceptului de Λειτουργία („liturgia”), urmărind evoluția termenului de la semnificația primă și seculară la definiția sa în spațiul creștinismului răsăritean. În această ordine de idei, pentru parcurgerea logică a evoluției termenului din câmpul laic în cel religios, acest prim capitol este împărțit în 2 subcapitole, care la rândul lor sunt împărțite în alte secțiuni: 1.1.1. *Λειτουργία, λειτουργία în limba greacă non-biblică* ; 1.1.1.1. *Etimologia și sensul de bază*; 1.1.1.2. *Utilizarea termenului în spațiul laic* ; 1.1.1.2.1. *Utilizarea tehnică politică*; 1.1.1.2.2. *Utilizarea extinsă*; 1.1.1.2.3. *Senul popular*; 1.1.1.2.4. *Utilizarea cultică*; 1.1.2. *Λειτουργία și λειτουργία în Septuaginta și iudaismul elenist*; 1.1.2.1. *Λειτουργία*; 1.1.2.1.1. *Apariția și echivalenții ebraici*; 1.1.2.1.2. *Λειτουργία ca termen tehnic cultic*; 1.1.2.2. *Λειτουργία*; 1.1.2.3. *Relația Septuagintei cu utilizarea non-biblică a termenului* ; 1.1.3. *Serviciul cultural în iudaismul rabinic*; 1.1.4. *Λειτουργία și λειτουργία în Noul Testament*; 1.1.4.1. *Apariția și utilizarea termenilor*; 1.1.4.2. *Constatările și semnificația lor*; 1.1.5. *Tranziția termenului spre utilizarea ecleziastică*; 1.2. *Textul biblic și liturgia - coordonate axiologice ale cultului creștin*; 1.2.1. *Referințe istorico-critice ale formării canonului scripturistic*; 1.2.2. *Liturgia - mod de dinamizare și valorizare a textului biblic în Biserică*.

În capitolul al II-lea, intitulat *Interdepența dintre textul biblic și Liturghie. Redimensionarea Cuvântului în vocabularul hermeneuticii Scripturistice*, am intenționat să prezentăm semnificația cuvântului în teologia creștină biblică, semnificație care îl poziționează mult mai bine în mediul cultic al Bisericii. Un alt obiectiv al acestui capitol, împărțit în 5 subcapitole (2.1. *Relația dintre Cuvânt și Taină, predicare și liturghie, propovăduire și slujire în spațiul eclezial*; 2.2. *Împlinirea Liturghiei Cuvântului în Liturgia euharistică: teoria în orizontul hermeneuticii biblice*; 2.3. *Dimensiunea “anamnetică” (hristologică) a Sfintei Liturghii*; 2.4. *Liturghia ca interpretare și actualizare a Sfintei Scripturii* ; 2.5. *Comunitatea*

eclezială – spațiul hermeneuticii scripturistice. Unul din cele mai importante aspecte ale celebrării liturgice este, fără îndoială, relația dintre *cuvânt* și *slujire*. Pentru tema prezentei teze de doctorat, metodologic, analiza cercetării noastre trebuie să dezvolte această relație organică dintre cuvânt și taină, dat fiind faptul că Liturghia este compusă într-o foarte mare proporție din texte biblice, dar mai mult decât trebuie este necesar să redescoperim dimensiunea *cuvântului*, a limbajului, a vocabularului uman în cultul liturgic. În acest scop, considerăm că analiza făcută de Părintele profesor John Breck în cele două cărți ale sale *Puterea Cuvântului în Biserică dreptmăritoare și Sfânta Scriptură în Tradiția Bisericii*, adevărate coordonate ale hermeneuticii biblice, care afișează o perspectivă autentic ortodoxă a interpretării textului sacru prin evaluarea și contextualizarea hermeneuticii Sfinților Părinți. Astfel, Cuvântul lui Dumnezeu revelat în Sfânta Scriptură și în formulările tradiționale ale simbolurilor de credință posedă o putere interioară prin care comunică harul divin și adevărul. Este important pentru a explica și a scoate în evidență “puterea Cuvântului” ca mijloc prin care evenimente mântuitoare ale trecutului sunt “actualizate” în fiecare moment prezent al vieții și experienței Bisericii.

Nu în ultimul rând, vom expune două subiecte deosebit de actuale pentru hermeneutica ortodoxă: comunitatea euharistică, loc al hermeneuticii scripturistice și problema canonului scripturistic. Scopul acestui capitol va fi dovedirea faptului că Sfânta Scriptură este cartea prin excelență a Bisericii. Scriptura a apărut în cadrul Bisericii adunate pentru frângerea pâinii, însăși selecția cărților care formează canonul Scripturii, aparținând tot comunității ecleziale. În ultima parte a acestui ultim capitol se va expune și prezența temelor biblice în viața liturgică a Bisericii: iconografia și imnografia expun și interpretează în același timp Sfânta Scriptură.

Capitolul III (*Euharistia - esența cultului liturgic. Considerații biblice*) se focalizează pe esența serviciului liturgic al Bisericii, al cultului, și anume *euharistia*. În Sfânta Liturghie, Euharistia este mai întâi jertfa Bisericii care se transformă pe masa Altarului în Trupul și Sângele lui Hristos prin Duhul Sfânt, iar Hristos, care o asumă pe Altarul ceresc, coboară în Biserică, rămânând în cer, ca să împărtășească credincioșii cu Trupul și Sângele Său spre iertarea păcatelor și viața de veci. În această viziune liturgică, aspectul substanțial al Sfintei Euharistii ca Trup și Sânge ale lui Hristos, este unit indisolubil cu aspectul personal, fiindcă numai astfel se poate vorbi de Sfânta Euharistie ca mijloc de întâlnire a lui Hristos cu credincioșii și a credincioșilor cu Hristos, de coborâre a Lui în Biserică și de înălțare a Bisericii în Hristos. Sub aceste aspecte generale, ne propunem să atingem în analiza noastră următoarele puncte, care, de altfel, constituie și titlurile subcapitolelor ale prezentului capitol: 3.1. *Prefigurarea Sfintei Euharistii în Vechiul Testament*; 3.2. *Instituirea Sf. Euharistii, de la Cina Domnului la frângerea pâinii și în final la euharistie. Referințe istorice și conceptuale*; 3.2.1. „Cina cea de Taină” - *origine și dezvoltare*; 3.2.2. „Cina cea de Taină” și ritualul iudaic al celebrării pascale. *Referințe istorico-critice*; 3.2.3. „Frângerea pâinii” (ἡ κλάσις τοῦ ἁγίου). *Reflecții terminologice la Fp. Ap. 2,42*; 3.3. *Liturghia în perioada apostolică și postapostolică*; 3.4. *Aspectul de Jertfă și de Taină al Sfintei Euharistii* ; 3.5. *Hristos, Euharistie, Biserică în lumina Sfintei Scripturi*; 3.6. *Liturghia – semnificația eshatologică a unirii omului cu Dumnezeu*.

După cum arată profesorul Savvas Agouridis, de înțelegerea raportului dintre Biblie și Liturghie și dintre Biblie și textele liturgice depinde perceperea rolului pe care Biblia o are în comunitatea eclezială. Limbajul biblic și cel liturgic converg. Echivalența dintre Iconomie, Scriptură și Liturghie este o premisă esențială pentru o ermeneutică ortodoxă. Tot în acest prim capitol se va vorbi despre anticiparea Împărăției lui Dumnezeu în cadrul cultului pentru a se înțelege că limbajul biblic și cel liturgic este unul și același. Finalul capitolului vorbește despre relația dintre Sfânta Scriptură și Sfânta Liturghie: ambele ne conduc spre descoperirea realității noastre ultime în această lume, adică transfigurarea întregului cosmos în Hristos.

În capitolul IV - *Erminia textelor biblice din Sfânta Liturghie a Sf. Ioan Gură de Aur* - este rezervat interpretării pasajelor biblice prezente în slujba Liturghiei. Acest fapt este deosebit de important pentru exeget și de o relevanță reală pentru înțelegerea atât a limbajului biblic, cât și a celui liturgic. Vom analiza versetele biblice pe care Liturghia le-a preluat, textele biblice cu erminia și dezvoltarea lor pe care cultul le-a dat-o, precum și rugăciunile și gesturile sfinte ale preoților și diaconilor. Ce ne interesează în mod special este felul în care reușește iconografia liturgică să interiorizeze mesajul evanghelic pentru a duce astfel la comuniunea cu Dumnezeu. Acest al doilea capitol va fi structurat în două părți: prima parte se va ocupa de studierea modului în care Sfânta Liturghie confirmă textele Sfintei Scripturi, urmând ca în partea a doua să găsim locurile din Vechiul și Noul Testament în care Sfânta Euharistie este prefigurată și respectiv instituită. Prima parte a acestui capitol va expune o interpretare a textelor scripturistice din Sfânta Liturghie, urmând ca în finalul acestei părți să situăm locul Liturghiei noastre în Liturghia cosmică a lui Hristos. Capitolul este împărțit în 7 subcapitole, propunându-ne să evidențiem valorificarea textului biblic în actul cultic ca permanentizare a identității sacramental-liturgice, continuând cu prezentarea unor date istorico-liturgice despre lecturile din Vechiul și Noul Testament, ca într-un final să aprofundăm erminia textelor biblice din Proscomidie, a textelor biblice din Liturghia Cuvântului și a textelor biblice din Liturghia Euharistică.

Capitolul V - *Temeiuri biblice ale iconografiei și iconografiei ortodoxe* - va sublinia importanța iconografiei și iconografiei bisericești și relația organică pe care o au cu Liturghia. Vom arăta în continuare modul în care întreaga viață liturgică este inspirată din Sfânta Scriptură. Prin aceasta dorim să arătăm nu doar frumusețea cultului divin, ci și pe aceea a casei lui Dumnezeu care e de o frumusețe de nedescris, prin icoanele care o împodobesc și prin imnele care răsună în locașul ei.

În încheierea studiului de față, în capitolul VI, vom prezenta o scurtă sinteză a Anului Omagial Euharistic (anul 2014) care a fost dedicat în Patriarhia Română omagierii Sfintelor Taine, și vom expune câteva studii mai importante care au tratat Sfânta Taină a Euharistiei în acest an. Studiile acestea sunt deosebit de importante și subiectul nostru este în strânsă legătură cu tema acestui an omagial în decursul căruia Sfânta Împărtășanie a fost studiată din mai multe puncte de vedere: biblic, dogmatic, liturgic, istoric. În ședința sa de lucru din 29 octombrie 2012, *Sfântul Sinod*, la inițiativa Preafericitului Părinte Patriarh Daniel, a hotărât ca anul 2014 să fie proclamat, în *Patriarhia Română*, ca „An Omagial Euharistic (al *Sfintei Spovedanii* și al *Sfintei Împărtășanii*)” și ca „An comemorativ al *Sfinților Martiri Brâncoveni*”. În aceeași

ședință, *Sfântul Sinod* a aprobat și programul-cadru național bisericesc, redactat în 10 puncte, pentru realizarea acestui proiect religios-duhovnicesc, cultural-editorialistic și mediativ, la nivelul unităților bisericești ale *Patriarhiei Române*, din țară și de peste hotare.

În studiul de față vom reveni adeseori la Evanghelia a IV-a și la *Ap.* Sfântului Ioan, pentru că în teologia pe care „ucenicul preaiubit” o dezvoltă în scrierile sale vom găsi premisele înțelegerii echivalenței dintre Iconomie, Scriptură și Liturghie. *Ap.* completează și continuă mesajul doctrinal al celei de-a patra Evanghelii în aceeași manieră în care *Fp.* *Ap.* completează cea de-a treia Evanghelie. Elaborată de Apostolul Ioan, Evanghelia a IV-a este încheiată de comunitatea ioanică, de la care aflăm, în capitolul 21, că era conștientă de a fi primit propovăduirea apostolică. *Acesta este ucenicul care mărturisește* (21, 24) este versetul care legitimează referirea comunității la Ucenicul cel iubit. Prin referirea la el, comunitatea ioanică nu doar că se legitimează ca păstrătoarea cuvintelor lui, dar, mai mult decât atât, îl recunoaște ca autor, „cel care a scris acestea”. Astfel restabilit lanțul succesiunii apostolice, comunitatea ioanică poate afirma în încheiere cu autoritate spirituală: *Noi știm că mărturia lui este adevărată.*

Versetul 25 transmite un minunat sens al istoriei, despre care comunitatea ioanică dă mărturie că nu se termină odată cu apropierea de final a scrierii Evangheliei, ci, invitându-i și pe creștinii viitoarelor generații, îi face moștenitori ai acestei istorii sfinte: *Mai sunt și alte lucruri pe care le-a făcut Iisus și care, dacă s-ar fi scris cu de-amănuntul, cred că lumea aceasta n-ar cuprinde cărțile ce s-ar fi scris* (21, 25). Atâta timp cât creștinii își vor însuși mesajul Evangheliei, scrierea ei nu se va încheia vreodată, ci în fiecare epocă minunatele fapte ale prezenței Domnului în mijlocul comunității Sale se vor adăuga pe paginile istoriei sfinte. Iată așadar aici o mărturie clară a tradiției evanghelice, care coboară din primele zile ale Bisericii până în zilele noastre. Iar locul prin excelență în care trăim prezența Domnului și ne împărtășim din El este Sfânta Liturghie.

4. Metode de cercetare

Obiectivul central al lucrării de față îl constituie identificarea și interpretarea textelor biblice nou testamentare în liturghia ortodoxă, folosind o metodologie adecvată de cercetare a acesteia. De aceea, am prezentat metodele, tehnicile și procedeele folosite în cadrul acestui demers științific. Utilizând ca punct de referință abordarea științifică biblică, voi folosi metodele specifice cercetării de acest gen:

a) *Metoda exegetico-hermeneutică*: prin care s-au interpretat în perspectivă biblică, misionară, dogmatică și pastorală textul revelat al operei lucanice. Interpretarea pasajelor nou testamentare s-a realizat pe baza operelor Sfinților Părinți, a teologilor români, dar și pe lucrările teologilor moderni și contemporani aparținând spațiului apusean, în orizontul cărora a intrat tema noastră.

b) *Metoda istorică*: prin care s-a încercat contextualizarea dezvoltării organice a Liturghiei, dezvoltare care a vizat în mod direct textul biblic al Noului Testament. Astfel, se

poate contura un tablou istoric complex al dezvoltării cultului liturgic, care are în centrul său euharistia.

c) *Metoda sistematică*, prin care am urmărit să pun în evidență teologia textelor biblice din Noul Testament, care fac fondul multor formule liturgice.

Ca instrumentar de lucru exegetic am folosit următoarele ediții ale Sfintei Scripturi: *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a PF Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodox Române, București, 1989; *Noul Testament*, versiune revizuită, redactată și comentată de Bartolomeu Anania, București, 1995; Alfred Rahlfs (Ed.), *Septuaginta. Id est Vetus graece iuxta LXX interpretes*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2004; K. Elliger et W. Rudolph (Eds.), *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1999; B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C.M. Martini & B.M. Metzger (Eds.), *The Greek New Testament*, United Bible Societies New York, 1993; *The Acts of the Apostles. Being the Greek Text as Revised by Drs. Westcott and Hort*, Fenton John Anthony Hort, Brooke Foss Westcott and Thomas Ethelbert Page (Eds.), Cambridge University Press, New York, 2009.

Nu în ultimul rând, menționăm faptul că interpretarea anumitor paragrafe biblice vechi va implica o analiză de factură lingvistică a termenilor cheie (*Duh Sfânt, pnevma, cincizecime*), ceea ce ne-a determinat să apelăm la lexicoane, dicționare și enciclopedii de specialitate: *A Concise Greek-English Dictionary of the New Testament*, Barclay M. Newman, Jr., Deutsche Bibelgesellschaft United Bible Societies, Hendrickson Publishers, 2010; *A Greek English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Frederick William Danker (Ed.), 3rd edition, University of Chicago Press, 2001; *Dictionary for Theological Interpretation of the Bible*, Kevin J. Vanhoozer (Ed.), Society for Promoting Christian Knowledge, London, 2005; *Dicționar Biblic*, J. D. Douglas (Ed.), traducere de Liviu Pop, John Tipei, Societatea Misionară Română Editura „Cartea Creștină”, Oradea, 1995; *Dicționar Biblic*, Vol. I, traducere din limba franceză de Constantin Moisa, Editura Stephanus, București, 1995; *Eerdmans Dictionary of the Bible*, David Noel Freedman (Ed.), William B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge, 2000; Gerhard Kittel, Gerhard Friedrich (Eds.), *Theological Dictionary of the New Testament*, Volume 6, Translator and Editor: Geoffrey W. Bromiley, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, 2003; *Harper Collins Bible Dictionary, Revised Edition*, Paul J. Achtemeier (Ed.), HarperSanFrancisco, New York, 1996; J. Lust, E. Eynikel & K. Hauspie, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2003; J. M. Harden, *Dictionary of the Vulgate New Testament*, Society for Promoting Christian Knowledge, London, 1921; *The New International Dictionary of New Testament Theology*, Vol. 1, Colin Brown (Ed.), Regency, Grand Rapids, 1975.

CONCLUZII

După cum spuneam în introducere, în lucrarea de față ne-am propus să cercetăm *modul de înțelegere a Scripturii* în contextul eclezial ortodox, cu implicațiile pe care acest context le presupune. Încercarea de a stabili clar ce reprezintă Scriptura pentru Biserică și definirea legăturii dintre ele ne-a ajutat să înțelegem importanța Revelației dumnezeiești și cum se raportează Scriptura la aceasta. Am văzut că teologia ortodoxă are o înțelegere proprie a Bisericii, a vieții ecleziale și liturgice, și de aceea există și o înțelegere a Bibliei specifică teologiei ortodoxe. Din înțelegerea relației Scripturii cu Biserica ne-am propus să deslușim sensul ortodox al raportării Scripturii la Tradiția Bisericii, la cult și spiritualitate, la istoria sfântă și cea profană; am perceput-o atunci ca și Cuvânt al Domnului dar și al omului deopotrivă, am receptat-o ca și Biblie, Cartea prin excelență, din lectura căreia ne vine folosul duhovnicesc.

Cadrul liturgic al săvârșirii Sfintei Euharistii a fost dintotdeauna locul în care, sub călăuzirea Duhului, Biserica a vestit și interpretat cuvântul lui Dumnezeu. Pentru Biserica Răsăriteană, Scriptura este Cartea Bisericii, adresată omului ca membru al Trupului lui Hristos și nu individului izolat. Din Cartea Apocalipsei putem observa că atunci când ne transmite Revelația, *Duhul vorbește Bisericii* (Ap. 2, 7) și nu indivizilor separat, iar din capitolul 21 al Evangheliei Sfântului Ioan, care este scris de ucenicii acestuia, aflăm că ei erau conștienți de a fi primit propovăduirea apostolică. *Acesta este ucenicul care mărturisește* (In. 21, 24) este versetul care legitimează referirea comunității la Ucenicul cel iubit. Prin referirea la el, comunitatea ioanică, nu doar că se legitimează ca păstrătoarea cuvintelor lui, dar mai mult decât atât, el este recunoscut ca fiind „cel care a scris acestea”. Astfel restabilit lanțul succesiunii apostolice, comunitatea ioanică poate afirma în încheiere cu autoritate spirituală: *Noi știm că mărturia lui este adevărată*.

Versetul 25 din ultimul capitol al Evangheliei după Ioan transmite un minunat sens al istoriei, despre care comunitatea ioanică dă mărturie că nu se termină odată cu apropierea de final a scrierii Evangheliei, ci invitându-i și pe creștinii viitoarelor generații, îi face moștenitori ai acestei istorii sfinte: *Mai sunt și alte lucruri pe care le-a făcut Iisus și care, dacă s-ar fi scris cu de-amănuntul, cred că lumea aceasta n-ar cuprinde cărțile ce s-ar fi scris* (21, 25). Atâta timp cât creștinii își vor însuși mesajul Evangheliei, scrierea ei nu se va încheia vreodată, ci în fiecare epocă, minunatele fapte ale prezenței Domnului în mijlocul comunității Sale se vor adăuga pe paginile istoriei sfinte. Avem aici o mărturie clară a *tradiției evanghelice*, care coboară din primele zile ale Bisericii, până în zilele noastre. Noi, Biserica, trăim în prezentul nostru istoric: adunarea eclezială știe că-L iubește pe Hristos, dar se descoperă încă pe drum; ar vrea să iubească mai bine și mai mult. Prezența Sa devine pentru ea o aspirație tensionată: îl dorește, îl vrea și se simte animată în acest chin de iubire, de însuși Duhul: *Duhul și Mireasa zic: Vino!* (Ap. 22, 17). Iar locul prin excelență în care trăim prezența Domnului și ne împărtășim din El este Sfânta Liturghie.

Liturghia este fundamentul Scripturii și al Bisericii. Adunarea eclezială se reunește pentru a săvârși Liturghia, în care se manifestă Biserica, Trupul tainic al Domnului și doar în cadrul acestei adunări, cuvântul este vestit cu putere. În Noul Testament, Cuvântul se face trup, devine om și se adresează direct lumii, iar Biserica există prin aceste două forme ale prezenței lui Hristos în lume: Euharistie și Cuvânt pe care nu le desparte niciodată, pentru că Hristos nu poate fi împărțit. Euharistia deci este Cuvântul întrupat, Scriptura, Cuvântul rostit, iar Biserica (poporul lui Dumnezeu) săvârșește Euharistia și vestește Cuvântul cu care se silește să se conformeze până la identificare. Cuvântul este prelungirea Euharistiei și totodată interpretarea ei.

În istoria mântuirii, Euharistia reprezintă locul central, pentru că întreaga Iconomie divină, așa cum ne este redată de Sfintele Scripturi, conduce omenirea spre momentul culminant: acela al dăruirii totale a Fiului lui Dumnezeu *pentru viața lumii* (In. 6, 51). Euharistia este Taina în care Hristos Se unește cu noi, umplându-ne de Duhul Sfânt și dăruindu-ne astfel, înfierea. Devenim fii ai Tatălui, asemenea Fiului. Există o legătură neîntreruptă între *Iconomia lui Dumnezeu, Scriptură și Sfânta Liturghie*; toate proclamă același mesaj: S-a apropiat Împărăția lui Dumnezeu! Timpul mântuirii a sosit! Dumnezeu S-a făcut om, pentru ca pe oameni să-i îndumnezeiască.

Iconomia divină reprezintă luarea hotărârii divine, mai înainte de crearea lumii, de a recapitula toate în Hristos, adică planul dumnezeiesc de mântuire a lumii. Este „taina cea din veac ascunsă și de îngeri neștiută” (*Troparul Născătoarei*, glas IV), „iconomia tainei celei din veci ascunsă în Dumnezeu care a făcut toate (Ef. 3, 9). Biblia este prezența lui Dumnezeu în lume. Dacă Scriptura este privită din această perspectivă ea capătă un sens liturgic. Tot ceea ce se petrece nu este decât *istorie a unei liturgizări progresive a cosmosului*; iar Sfânta Scriptură este „relatarea” acestei liturgizări. Întreaga lucrare a lui Dumnezeu în lume este una liturgică, iar Scriptura este înscrierea acestei lucrări.

Celebrarea liturgică a temelor biblice, a Iconomiei, a istoriei mântuirii, ne poartă spre veșnicia lui Dumnezeu, însă o face trecând prin timp, făcându-ne și pe noi părtași la ea, la trecutul, prezentul și viitorul Iconomiei divine. Inspirată de istoria biblică și împărțită astfel încât să lase să transpară această istorie, Liturghia actualizează Iconomia lui Dumnezeu desfășurată în istorie, făcându-ne și pe noi participanți la ea. Pentru Răsăritul creștin nu s-a pus vreodată problema absolutizării Scripturii. Fiind moștenitor al viziunii Sfântului Ioan Teologul asupra istoriei sfinte, Răsăritul creștin, a înțeles că este mult mai importantă pregătirea interioară *pentru a putea cuprinde cele spuse și împlinite de Iisus*.

Liturghia e consubstanțială Iconomiei lui Dumnezeu, altminteri spus totalității semnelor, faptelor și cuvintelor lui Dumnezeu ce se manifestă pentru a opera intrarea creației în viața necreată a Duhului... Scriptura, Iconomia și Liturghia sunt convergente. Pentru tradiția bizantină, *Liturghia rămâne totuși cumva „primordială”*, dat fiind că Scriptura este narațiunea unei „liturgizări” progresive a cosmosului – de la izvorârea lui originară și până la liturghia unică a lui Hristos mort-înviat. Iar Iconomia care împlinește această consumare eshatologică este, ea însăși liturghie: din momentul învierii, Dumnezeu e cunoscut și văzut în mod liturgic.

Analiza *prefigurărilor* din Vechiul Testament care vorbesc despre Sfânta Euharistie și versetele care vorbesc despre frângerea pâinii în Noul Testament ne-au ajutat să integrăm Liturgia în Scriptură. Venirea lui Hristos în lume și întregul Său plan de mântuire a lumii au fost prefigurate în Vechiul Testament și împlinite în cel Nou. De aceea, putem vorbi despre o *liturgizare progresivă*, despre un întreg ciclu euharistic, care străbate întreaga istorie a mântuirii, așa cum ne transmit paginile Scripturii. Astfel inserată în parcursul Iconomiei dumnezeiești, Euharistia poate fi înțeleasă în adâncul semnificației sale. Prefigurările vetero-testamentare ne-au ajutat să înțelegem locul Euharistiei în Iconomia lui Dumnezeu.

Capitolul dedicat istoriei formării canonului scripturistic ne-a ajutat să observăm că pentru comunitatea creștină de la început, Scripturile nu au constituit izvor al credinței, ci norma acesteia. Ba chiar mai mult decât atât, a durat câteva secole până la definitivarea canonului în forma pe care o avem astăzi și aceasta nu pentru că nu s-a acordat atenție scrierilor sfinte, ci pentru că trăirea mesajului creștin era mult mai importantă pentru primii creștini. Curățirea persoanei în vederea comuniunii cu Domnul a fost mai importantă decât forma scrisă a revelației. Transformarea ființei din interior este adevăratul scop al revelației creștine și doar așa aceasta își găsește sensul. Procesul de formare al canonului biblic al Noului Testament se desfășoară în Biserică și scoate cel mai bine în evidență caracterul eclezial al Sfintei Scripturi. Canonul biblic nu poate fi înțeles în afara Bisericii, el este al Bisericii. Biblia este a Bisericii, de aceea nu poate fi înțeleasă, decât de cei care sunt în Biserică.

Procesul fixării canonului scripturistic a contribuit foarte mult la propovăduirea adevărului revelat în Biserică. Alegând cărțile care formează acest canon, Biserica a arătat că Același Duh care i-a inspirat pe Apostoli și pe Sfinții scriitori, au inspirat-o și pe ea în fixarea propriei tradiții legate de acest canon. Biserica Ortodoxă a privit întotdeauna Sfânta Scriptură ca pe o operă divino-umană, inspirată de Duhul Sfânt. Spre deosebire de alte confesiuni creștine care văd în litera Scripturii singurul criteriu al adevărului, Biserica Ortodoxă înțelege că, fiind scrisă în Duhul, Sfânta Scriptură trebuie înțeleasă ca o scriere profetică, pentru a nu i se pierde duhul și viața cuvintelor dumnezeiești.

Pentru a nu conceptualiza Revelația despre Dumnezeu, Răsăritul creștin, a găsit mai multe forme de exprimare și de înscriere ale acesteia. Astfel, învățăturile Sfintei Scripturi au fost păstrate de Biserică în dogmele sale, în iconografie și în imnografie. Pentru răsăriteni dogmele nu reprezintă o încercare de raționalizare a adevărului divin, așa cum sunt ele pentru scolastica apuseană, ci ele sunt mai degrabă acele „cuvinte ale vieții veșnice”, care primite de oameni prin credință, conduc spre mântuire. *Ortodoxia nu concepe separarea misticii de dogmatică*; o teologie care nu poate fi trăită nu este de folos nimănui. De asemenea, temele biblice au fost preluate de imnografie, dându-li-se o „structură poetică aptă să dea intelectului o altă lumină, o altă bucurie, poate – pentru a face din noi artiști în sensul tare al termenului... gata să dănțuiască sub acțiunea celui Adevăr care ne atrage neîncetat spre El Însuși.

Imnografia Bisericii rămâne cea mai vastă zugrăvire, prin forța și culoarea cuvântului inspirat, a istoriei sfinte a mântuirii noastre din păcat și moarte, prin Hristos, ca și a modului divino-uman al ființării Bisericii. În cărțile noastre liturgice, proorocia și împlinirea ei, „minunea

străină” și lauda grea de uimire, istoria și eshatologia, dogma și trăirea, pătimirea și slava, Modelul-Hristos și următorii Săi, judecata și milostivirea, pocăința și iertarea, toate stau laolaltă, vorbind într-un limbaj expresiv, pururea proaspăt, despre dumnezeiasca rânduială a mântuirii. Tensiunea înaltă a contemplației duhovnicești de care au fost făcuți vrednici iconograful bisericesc a făcut ca scriitura lor să dobândească o putere care nu va înceta să atragă, spre a-l nutri, pe omul lăuntric din fiecare.

S-ar putea stabili un adevărat paralelism între iconografie și iconografie: iconografia reprezentând poezia pusă în slujba dogmei, după cum icoana reprezintă arta plastică, în slujba dogmei (misterul credinței). Arhiepiscopul Lazăr Puhalo spune că iconografia este o formă a Sfintei Scripturi. Nu este nimic altceva decât Biblia, interpretarea corectă a Bibliei, prin intermediul culorilor și mozaicurilor. *Iconografia* ilustrează realizarea treptată a mântuirii oamenilor, în cursul istoriei sfinte, prin Iisus Hristos. Dacă în Liturghie, prin împărtășirea cu Hristosul euharistic, se realizează Biserica, trupul lui Hristos, iconografia oferă credincioșilor o imagine sensibilă a unității acestui organism spiritual, al cărui Cap și Întemeietor este Hristos și în care ei se încorporează ca membri, alături de patriarhii și profeții Vechiului Testament, de Maica Domnului, de Apostolii și de Sfinții Noului Testament.

Este imposibil să aflăm care au fost *reprezentările cele mai vechi ale scenelor biblice* în mediul creștin. Putem cel mult ca, referindu-ne la zonă, să situăm cronologic secolul în care au fost realizate aceste picturi. Primele imagini creștine care ne-au rămas ca mărturie până astăzi sunt icoanele pictate pe zidurile catacombelor încă din primele veacuri creștine. Ne-am oprit asupra lor pentru a înțelege rolul pe care creștinătatea l-a dat iconografiei încă din perioada de la început. Studiarea iconografiei creștine a primelor secole, a temelor biblice întrebuințate în pictarea catacombelor, ne-a ajutat să înțelegem modul în care comunitatea creștină s-a raportat la Scriptură încă de la începuturi.

Arta și filosofia creștină parcă au crescut împreună. Plecând de la primele figuri naive și de la *inscripțiile scrijelite în catacombe*, preluând mai apoi, pictura în frescă, cu care se vor împodobi pereții galeriilor și criptele Martirilor, împodobind bazilicile cu minunatele mozaicuri, iconografia creștină își va crea cu timpul propriul canon și propria măreție. În spațiul creștin, decadenta artă greco-romană a găsit un suflu nou și a fost înviorată de simțirea tânără a râvnei de început a noii religii. Strâns legată de învățătura sa de credință, arta creștină a urmat cursul acesteia, trecând de la imagini și simboluri scripturistice, plăcute ochiului, la alegoria și simbolistica bizantină de mai târziu. *Răsăritul creștin a văzut în iconografie un mod excepțional de înscriere a dogmei*, a învățăturii de credință. Icoana este o scriere, o grafie a sensurilor Revelației și de aceea toate elementele iconografiei țin de o *scriere* simbolică. Pentru aceasta ea cere descifrarea, interpretarea, asemenea unui text.

Însă caracteristica cea mai importantă a ermeneuticii ortodoxe o constituie credința acesteia în trăirea cuvântului bilic în vederea obținerii vederii duhovnicești, dăruite de Duhul Sfânt. Isihasmul vorbește despre „vederea” duhovnicească pe care omul o obține prin participarea sa la Dumnezeu, prin îndumnezeire. Vederea și unirea cu Dumnezeu oferă omului adevărata cunoaștere, iar aceasta este superioară științei oferite de către simțuri, căci ochii

transfigurați de către Duhul Sfânt pot vedea Lumina necreată. „Oamenii care au înțelepciunea lumii înțeleg doar învelișul dinafară al cuvintelor Sfinților și nu le pot înțelege în profunzime și, desigur, că nu ajung să-i hrănească pe ceilalți duhovnicește. Doar cei ce sunt înrudiți duhovnicește cu Sfinții Părinți le pot înțelege predaniile. Sfinți sunt cei care și-au curățat ochiul minții și au căpătat mintea lui Hristos. De aceea, interpretarea Scripturilor este o problemă legată de Sfânta Revelație. A interpreta Scripturile în afara Bisericii este un lucru imposibil de realizat, de neînțeles și dăunător. De asemenea, se subliniază importanța trăirii cuvântului biblic: Trăirea Cuvântului devine astfel un criteriu ermeneutic fundamental pentru înțelegerea Scripturii, care atunci când e trăită ni se dezvăluie într-un mod diferit față de atunci când e doar citită sau studiată: pentru că are loc trecerea pascală de la pagină la viață.

Pentru că anul 2014 a fost dedicat în Patriarhia Română omagierii Sfințelor Taine, am expus spre finalul tezei câteva studii mai importante care au tratat Sfânta Taină a Euharistiei în acest an. Studiile acestea sunt deosebit de importante și subiectul nostru este în strânsă legătură cu tema acestui an omagial în decursul căruia Sfânta Împărtășanie a fost studiată din mai multe puncte de vedere: biblic, dogmatic, liturgic, istoric. Diverse studii au fost adunate laolaltă în volumul *Sfânta Euharistie – arvuna vieții veșnice*, apărut la Editura Basilica, volumul fiind inaugurat de un studiu al Prea Fericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, intitulat „Liturgie euharistică și filantropie socială”, în care se subliniază prelungirea Euharistiei în slujirea milostivă a aproapelui.

Un aport deosebit l-a adus studiul teologului francez Jean-Claude Larchet care vorbește despre rolul tămăduitor al Sfintei Euharistii. Subiectul este deosebit de actual și potrivit pentru starea duhovnicească a lumii de azi, propunând vindecarea prin Sfintele Taine. Omul de astăzi, spre deosebire de omul din trecut nu mai are atât de mult timp. Nu practică foarte mult din poruncile creștine, însă un minim de pregătire duhovnicească îi poate înlesni unirea cu Sfintele Taine care sunt merinde pe calea către Tatăl. Mântuirea omului, adică tămăduirea lui de toate relele iscate de păcat, este urmată de îndumnezeirea ființei umane. Iar Euharistia este tocmai leacul acesta tămăduitor. Sfântul Nicolae Cabasila numește Euharistia singurul leac împotriva păcatului și trebuie să alergăm la acest leac nu doar o dată, ci mereu, pentru ca mâna ajutătoare a Doctorului să fie pururea la îndemână ca să ne poată vindeca. Lupta cu păcatul și pocăința trebuie încununate cu primirea Sfintei Euharistii, leacul cel mare, pentru ca sufletul să se tămăduiască. Pe păcătoșii care se apropie de Sfintele Taine ca niște răniți și ca unii care cer milă, pe aceștia îi tămăduiește Domnul, spune Sfântul Ioan de Gaza. Sfintele Taine pot îndrepta chipul lui Dumnezeu din noi, aducând reînnoirea frumuseții sufletești de odinioară, mai adaugă Larchet. Dacă Botezul îl naște pe om a doua oară, dăruindu-i starea cea nouă, Euharistia este hrana potrivită acestei noi vieți în Duhul. Sfânta Euharistie hrănește viața duhovnicească a omului, adică Hristos primit prin intermediul Sfintei Împărtășiri. Se dă drept hrană celor credincioși pentru ca ei să poată viețui și crește în El prin Duhul. Îl primim pe Hristos întreg în Sfânta Împărtășanie dar fiecare dintre noi pe măsura vredniciei și a nevoițelor noastre. Este și motivul pentru care ne împărtășim des și repetăm acest lucru în chip statornic, nu pentru că o singură dată

nu ar fi de ajuns sau că Taina ar suferi vreo știrbire, ci pentru că niciodată nu suntem vrednici să o primim cu toată vrednicia și să ne-o împropriem în chip desăvârșit.

Ordinea liturgică a Bisericii în întregul ei se constituie ca un *traseu al Duhului*. Întregul oficiu liturgic exprimă acea Iconomie a lui Dumnezeu care culminează printr-o prezență în sanctuarul omului, al oricărui om: prezența ultimei comunicări a lui Dumnezeu, care e Duhul. „Ultima comunicare” fiindcă ea comunică ceea ce este cel mai lăuntric: Duhul, care constituie interioritatea Logosului, a Cuvântului. *Cine zice că petrece întru El dator este, precum Acela a umblat, și el așa să umble* (1 Ioan 2,6). Din parcurgerea ciclului liturgic bizantin am înțeles că prin el, Biserica, ne așează pe calea duhovnicească a urmăririi lui Hristos. Străbătând întreaga viață liturgică a Bisericii, vom umbla și noi așa cum Hristos a umblat, iar aceasta ne va duce spre îndumnezeire, adică spre atingerea scopului vieții noastre pe pământ. Toate momentele sfinte ale vieții Mântuitorului nostru, momente ale sfintei Sale Iconomii, sunt strâns legate de treptele vieții noastre duhovnicești.

Tot ceea ce Mântuitorul a spus sau a făcut pentru noi este veșnic prezent pentru noi, iar iconografia Bisericii ne amintește aceasta prin acel *astăzi*. Nașterea lui Hristos, Pătimirea Sa, Învierea, precum și toate celelalte momente ale vieții Sale, nu sunt doar evenimente istorice petrecute cândva, cu câteva mii de ani în urmă, ci, fiind fapte ale Dumnezeului făcut Om, sunt continuu prezente în viața liturgică a Bisericii. Hristos ne-a lăsat Sfintele Taine, ne-a lăsat Trupul Său spre hrană, ne-a lăsat Botezul și toate celelalte lucrări sfinte, prin care ne-a făgăduit că va fi cu noi în fiecare zi. Dacă vrem să rămânem întru El, trebuie să primim Trupul Său, Sfintele Sale Taine, adică El viețuiește în Tainele Sale, în Biserică. În ele, L-a lăsat pe Duhul Său, forța aceasta care ne vindecă și ne maturizează, care ne dă viață și ne desăvârșește, de la an la an, ducându-ne spre măsura bărbatului desăvârșit. Prin Duhul Său, Hristos locuiește în Sfintele Taine, împărtășind puterea Sa tuturor celor ce participă la viața liturgică a Bisericii: *Cel ce are pe Fiul are viața* (1 Ioan 5, 12). Trupul fără suflet e mort, așa cum e și sufletul care nu-L primește pe Hristos prin Duhul Sfânt. Sigur că existență au și cei care nu-L cunosc pe Hristos, dar fără Duhul lui Hristos, ei nu au viață în ei: *Întru El era viață și viața era lumina oamenilor* (Ioan 1, 4). Este ceea ce spune Cartea Apocalipsei: *Ai nume că trăiești dar ești mort!* (Ap. 3, 1). Duhul este Cel care împiedică transformarea lui Hristos în trecut. Fără Duhul, Hristos ar fi un trecut, un eveniment istoric. Tot El, este Cel care împiedică confundarea lui Hristos cu prezentul, de pildă cu structurile instituționale. Și tot El, ne ferește de transferarea lui Dumnezeu undeva într-un viitor îndepărtat. Deci El este Acela care ne formează pentru taină, pentru mister. Duhul Sfânt este prezent în Sfintele Taine, aducându-L pe Hristos în mijlocul nostru, în toate zilele.

Cu cât participăm mai activ la viața liturgică a Bisericii, cu atât ne vom uni și mai mult cu Hristos prin Duhul Său, dar și invers, cu cât vom trăi mai intens sărbătorile sfintei Iconomii, cu atât vom putea descoperi starea duhovnicească în care ne aflăm. Inspirată de istoria biblică și împărțită astfel încât să lase să transpară această istorie, Liturghia actualizează Iconomia lui Dumnezeu desfășurată în istorie, făcându-ne și pe noi participanți la ea. Dumnezeu este cunoscut în și prin textul Scripturii, așa cum este cunoscut prin textul liturgic și, putem completa, prin „textul” icoanei”. Liturghia e consubstanțială Iconomiei lui Dumnezeu, altminteri spus totalității

semnelor, faptelor și cuvintelor lui Dumnezeu ce se manifestă pentru a opera intrarea creației în viața necreată a Duhului... Scriptura, Iconomia și Liturghia sunt convergente. Pentru tradiția bizantină, Liturghia rămâne totuși cumva „primordială”, dat fiind că Scriptura este narațiunea unei „liturgizări” progresive a cosmosului – de la izvorârea lui originară și până la liturghia unică a lui Hristos mort-înviat. Iar Iconomia care împlinește această consumare eshatologică este, ea însăși liturghie: din momentul învierii, Dumnezeu e cunoscut și văzut în mod liturgic. „Vederea” liturgică a evenimentelor istorice este o caracteristică esențială a Bisericii, care a înțeles dintotdeauna fuziunea dintre Liturghie și Iconomia lui Dumnezeu.

Vă este de folos ca Eu să mă duc. Căci dacă nu Mă voi duce, Mângâietorul nu va veni la voi, iar dacă Mă voi duce, Îl voi trimite la voi (Ioan 16, 7). Aceste cuvinte ale Domnului sunt pline de profunzime și ne cheamă la un nivel ridicat de înțelegere. Ele vorbesc despre prezență și absență. Plecarea, absența lui Hristos dintre noi va fi mijlocul prin care El se va întoarce în mijlocul nostru spre a fi mai prezent, mai apropiat, mai intim nouă decât a fost în prezența Lui istorică.

Pentru că ducându-Se la Tatăl, ca Preot și Mijlocitor, cu trupul cel asemenea nouă, *Lucru de căpetenie din cele spuse este că avem astfel de Arhiereu, care a șezut de-a dreapta tronului slavei în ceruri* (Evr. 8, 1); *Căci Hristos n-a intrat într-o Sfântă a Sfințelor făcută de mâini omenești, ci chiar în cer, ca să Se înfățișeze pentru noi înaintea lui Dumnezeu* (Evr. 9, 24). Pe care l-a adus Jertfă și l-a îndumnezeit, ne-a obținut iertarea și înfierea, și astfel, Tatăl și-a revărsat Darul, pe Duhul Cel Preasfânt, peste umanitatea Lui. Iar în virtutea unirii ontologice dintre umanitatea lui Hristos și umanitatea noastră, Duhul a coborât peste întreaga omenire, după cum bine a observat dogma calcedoniană. Acesta este momentul Cincizecimii istorice.

Toate aceste întâmplări, momente istorice din viața lui Hristos: Moartea, Învierea, Înălțarea, trimiterea Duhului, sunt asumate și actualizate în Liturghie ca fiind lucrarea plină de iubire a Dumnezeului-Om pentru noi. Scriptura ne prezintă evenimentele în ordinea derulării lor istorice, pe când Liturghia ne comunică, în sensul tare al cuvântului (comunicare – împărtășire), mesajul și lucrarea divină proprii acestor lucrări ale Domnului.

Am încercat pe cât mi-a stat în putință să arăt în studiul de față faptul că în Biserică, mesajul Noului Testament este viu și lucrător, și că prin intermediul Sfintei Liturghii, Hristos este prezent în mijlocul tuturor celor care cred în El. Sfânta Liturghie, această minunată moștenire rămasă de la Mântuitorul Hristos și transmisă prin Sfinții Apostoli, a fost păstrată de-a lungul istoriei de Sfânta Tradiție. Instituită de Mântuitorul, explicată de Apostoli, îmbogățită pe parcursul istoriei creștine sub asistența Sfântului Duh, ea ne vorbește și astăzi despre marea iubire a lui Dumnezeu față de noi.

Teologii Bisericii noastre insistă pe faptul că originea Sfintei Liturghii nu trebuie căutată în cultul iudaic, căci cu toate elementele specifice acestui cult, ea aduce ceva nou. Părintele Petre Vintilescu spunea că în Liturghie vorbește încă spiritul care a inspirat Sfintele Scrieri, Liturghia fiind Tradiția în gradul său cel mai înalt de putere și solemnitate.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

A Concise Greek-English Dictionary of the New Testament, Barclay M. NEWMAN JR. (Ed.), Hendrickson Publishers, 2003.

BRANIȘTE, Ene și BRANIȘTE Ecaterina, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, Caransebeș, 2001.

BRIA, Ioan, *Dicționar de teologie ortodoxă A-Z*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994.

BROUARD, Maurice (ed.), *Eucharistia. Encyclopédie de l'Eucharistie*, Editions du Cerf, Paris, 2002.

CORNYBEARE, F.C. and St. George STOCK, *Grammar of Septuagint Greek: With Selected Readings, Vocabularies, and Updated Indexes*, Baker Academic, 2001.

Dictionar Biblic, traducere din limba franceza de Constantin MOISA, vol. 1, Editura Stephanus, Bucuresti 1996

Dictionary of New Testament Background, Craig A. EVANS, Stanley E. PORTER (Eds.), InterVarsity Press, Leicester, 2000.

Dictionary of the Later New Testament & Its Developments, Ralph P. MARTIN and Peters H. DAVIDS (Eds.), InterVarsity Press, Downers Grove, 1997.

Dicționar Biblic, J. D. DOUGLAS (Ed.), traducere de Liviu Pop, John Tipei, Societatea Misionară Română Editura „Cartea Creștină”, Oradea, 1995.

EDUARD, Farrugia G. *Dicționarul Enciclopedic al Răsăritului creștin*, Galaxia Gutenberg, 2005.

Eerdmans Dictionary of the Bible, David Noel FREEDMAN (Ed.), William B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge, 2000

Harper Collins Bible Dictionary, Revised Edition, Paul J. ACHTEMEIER (Ed.), Harper San Francisco, New York, 1996.

JONATHAN, Hill, *Ghid al istoriei creștinismului*, Casa Cărții, Oradea, 2008.

KITTEL, Gerhard (Ed.), *Theological Dictionary of the New Testament*, Translated by Geoffrey W. Bromiley, Eerdmans, Grand Rapids, 1976.

LEMENI, Adrian, *Dicționar de Teologie Ortodoxă și Știință*, Curtea Veche, București, 2009.

PETERS, Francis E., *Termenii filosofiei grecești*, traducere de Dragan Stoianovici, Humanitas, București, 2007

REID, G. Daniel, *Dicționarul Noului Testament*, Casa Cărții, Oradea, 2008.

The Anchor Bible Dictionary, Volume 4, K-N, David Noel FREEDMAN (Ed.), Doubleday, London, 1992.

The International Dictionary of New Testament Theology, Colin BROWN (Ed.), Volume I: A-F, Regency, Grand Rapids, 1971.

Vine's Complete Expository Dictionary of Old and New Testament Words, Thomas Nelson Inc., Nashville 1996.

Vocabular de Teologie Biblică, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice, București, 2001.

ALBRIGHT, W. F. and C.S. MANN, *Matthew. Introduction, Translation and Notes*, Doubleday & Company, Inc., Garden City, 1971.

Ancient Christian Commentary on Scripture, New Testament II: Mark, Thomas C. Oden & Christopher A. HALL (Eds.), IVP Academic, 2005.

Ancient Christian Commentary on Scripture, New Testament III: Luke, Thomas C. Oden & Arthur A. Just Jr. (Eds.), InterVarsity Press, Illinois, 2005, pp. 329-333.

BARTH, Karl, *The Epistle to the Romans*, Oxford University Press, 2001.

BOCK, Darrell L., *Luke. Volume 2: 9,51-24,53*, Baker Exegetical Commentary on the New Testament, Baker Books, Grand Rapids, 1996.

CRANFIELD, C.E.B., *The Gospel According to Saint Mark. An Introduction and Commentary*, Cambridge University Press, 2000.

FITZMYER, Joseph A., *First Corinthians. A New Translation with Introduction and Commentary*, The Anchor Yale Bible, Yale University Press, New Haven and London, 2001.

FITZMYER, Joseph A., *The Gospel According to Luke (X-XXIV). Introduction, Translation and Notes*, Doubleday & Company, Inc., Garden City, 1985.

GARLAND, David E., *1 Corinthians*, Baker Exegetical Commentary on the New Testament, Baker Academic, Grand Rapids, 2003.

GUELICH, Robert A., *Word Biblical Commentary*, Volume 34a, *Mark 1-8:26*, Thomas Nelson Publishers, Nashville, 1989.

GUTHRIE, Donald, *Evrei. Introducere și comentariu*, Editura Scriptum, Oradea, 2011.

HAGNER, Donald A., *Word Biblical Commentary*, Volume 33b: *Matthew 14-28*, Words Books Publisher, Dallas, 1995.

1 Corinthians. A New Translation. Introduction with a Study of Life of Paul, Notes, and Commentary by William F. Orr and James Arthur Walther, Doubleday & Company, Inc., Garden City, 1976.

JAUBERT, A., *The Date of the Last Supper*, London, 1965.

KARAVIDOPOULOS, Ioannis, *Evangelhia după Marcu*, traducere de Drd. Sabin Preda, Editura Bizantină, București, 2001, pp. 325-334.

LUZ, Ulrich, *The Theology of the Gospel of Matthew*, Cambridge University Press, 1995.

MANN, C.S., *Mark. A New Translation with Introduction and Commentary*, Doubleday, New York, 1986.

MARCUS, Joel, *Mark. A New Translation with Introduction and Commentary*, The Anchor Bible, New York, 1999.

MOO, Douglas, *New International Commentary on the New Testament. The Epistle to the Romans*, Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids, 1996.

PAINTER, John, *Mark's Gospel. Worlds in Conflict*, Routledge, London and New York, 1997, pp. 178-180.

SAHLIN, H.. „The New Exodus of Salvation according to St. Paul”, în *The Root of the Vine*, ed. A. Fridrichsen, 1953.

TELFORD, W. R., *The Theology of the Gospel of Mark*, Cambridge University Press, 2002.

The Acts of the Apostles. Being the Greek Text as Revised by Drs Westcott and Hort, Fenton JOHN, Anthony HORT (Eds.), Cambridge University Press, 2009.

The Gospel of Mark. The New International Greek Testament Commentary, Howard MARSHALL and Donald A. HAGNER (Eds.), William B. Eerdmans Publishing Company, The Paternoster Press, Carlisle, 2002.

ABRUDAN, Pr. Prof. Dr. Dumitru, Pr. Prof. Dr. Emilian CORNÎTESCU, *Arheologie biblică*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994.

ADAM, Adolf, *The Eucharistic Celebration: The Source and Summit of Faith*, Liturgical Press, Collegeville, 1994.

BASLEZ, Marie-Françoise, *Sfântul Pavel*, Editura Compania, București, 2001.

BAUMSTRAK, A., *Liturgie comparee. Principes et methodes pour l'etude historique des liturgies chretiennes*, Troisieme edition revue par B. Botte, Collection Irenkion, Chevetogne and Paris, 1953.

BEHAEGHEL, Julien, *Biblia în lumina simbolurilor*, Editura Paralela 45, Pitești, 2010.

BENOIT, P., „The Accounts of the Institution and What They Imply”, în *The Eucharist in the New Testament: A Symposium*, J. Delorme (Ed.), Helicon, Baltimore, 1964.

BERKHOF, Louis, *New Testament Introduction*, Grand Rapids, MI, 1915

BRADSHAWAND, Paul F. and Maxwell E. JOHNSON, *The Eucharistic Liturgies. Their Evolution and Interpretation*, Liturgical Press, Collegeville, 2012.

BRANIȘTE, Ene, *Explicarea Sfintei Liturghii după Nicolae Cabasila*, Editura Institutului Biblic și de Misiunea al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997.

BRANIȘTE, Ene, *Liturgica generală*, Editura Institutului Biblic și de Misiunea al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1993.

BRANIȘTE, Pr. prof. dr. Ene, *Liturgica specială*, Ediția a IV-A, București, 2005.

BRANIȘTE, Pr. Prof. Ene, „Originea, instituirea și dezvoltarea cultului creștin”, în *Studii Teologice*, anul XV (1963), nr. 3-4.

BRAUN, F. M., *Jean le Théologien*, Éditions Gabalda, Paris, 1959.

BRAWLEY, R. L., “Table Fellowship: Bane and Blessing for the Historical Jesus,” în *Perspectives in Religious Studies* 22 (1995), pp. 13–31.

BRECK, Pr. prof. dr. John, *Sfânta Scriptură în Tradiția Bisericii*, traducere de Ioana Tămăian, Patmos, Cluj-Napoca, 2003.

BRECK, Pr. prof. dr. John, *Puterea Cuvântului în Biserică dreptmăritoare*, traducere de Monica E. Herghelegiu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1999.

BRIA, Ion, „Scriptură și Tradiție – considerații generale”, în *Studii Teologice*, XXII (1970), nr. 5-6.

BRIA, Ion, *The Witness of the Orthodox Church Today*, Commission on World Mission and Evangelism, World Council of Churches, Geneva, 1980.

BRIGHTMAN, Frank Edward, *Eastern Liturgies*, Gorgias Press LLC, 2004.

BROCK, Sebastian, „Syriac Liturgical Poetry – A Resource for Today”, *The Harp* 8-9, 1995-1996.

CAPES, D. B., “The Lord’s Table: Divine or Human Remembrance?”, în *Perspectives in Religious Studies* 30 (2003).

CATELLA, Alceste, „Theology of the Liturgy”, în *Handbook for Liturgical Studies. Fundamental Liturgy*, Anscar J. Chupungco (Ed.), The Liturgical Press, Collegeville, 1998.

CAVALLETTI, S., *Il Trattato delle Benedizioni (Berakot) del Talmud babilonese*, Classici delle religioni, Turin, 1968.

CAZELLES, H., „L’Anaphore et l’Ancien Testament”, în *Eucharisties d’Orient et d’Occident I*, LexOrandi 46, Cerf, Paris, 1970, pp. 11-22.

CÎNDEA, Pr. Prof. Spiridon, „Cultul creștin și unitatea Bisericii lui Iisus Hristos”, în *Ortodoxia*, anul XV (1963), nr. 3-4.

CÎNDEA, Prot. Prof. Dr. S., „Citirile sau lecturile în cadrul Sfintei Liturghii, în Mitropolia Banatului”, XV (1965), nr. 10-12.

CERBELAUD, Dominique Op, „Introduction”, în Éphrem, *Célébrons la Pâque* (Les Pères dans la foi 58), Éditions Migne, Paris, 1995.

CERVERA, Jesus Castellano, „Liturgy and Spirituality”, în *Handbook for Liturgical Studies. Fundamental Liturgy*, Anscar J. Chupungco (Ed.), The Liturgical Press, Collegeville, 1998.

CHENDERLIN, F., „*Do This as My Memorial*”: *The Semantic and Conceptual Background and Value of Anamnesis in 1 Corinthians 11:24–25*, *Analecta biblica* 99, Biblical Institute Rome, 1982.

CHIALDA, Mircea, „Cărțile anaginoscomena ale Vechiului Testament în Biserica Ortodoxă”, în *Ortodoxia*, XIV (1962), nr. 4.

CIOBOTEA, Daniel, Comori ale Ortodoxiei. Explorări teologice în spiritualitatea liturgică și filocalică, Ed. Trinitas, Iași, 2007.

CLANCY, R. A. D., „The Old Testament Roots of Remembrance in the Lord’s Supper,” în *Concordia Journal*, 19 (1993).

CLÉMENT, Olivier, *Preschimbarea lumii în Euharistie*, în *Sfânta Euharistie – arvuna vieții veșnice*, Editura Basilica, București, 2014.

CLÉMENT, Olivier, *Trei rugăciuni*, Edit. Reîntregirea, Alba Iulia, 2001.

COMAN, Constantin, „Sfânta Scriptură și ermeneutica biblică ortodoxă”, în *Studii Teologice*, (2009), nr. 3.

COMAN, Constantin, *Biblia în Biserică*, Editura Bizantină, București, 1997.

CONSTANTIN, Pr. prof. dr. Galeriu, *Tâlcuiri la mari praznice de peste an*, Editura Anastasia, București, 2001.

CRESSWELL, R. H., *The Liturgy of the Eighth Book of The Apostolic Constitutions*, SPCK, London, 1924.

CRICHTON, James D., „The Bases for a Theology of theLiturgy”, în *The Ampleforth Journal* 84 (1979).

CUMMINGS, Owen F., *Eucharist and Ecumenism. The Eucharist Across the Agesand Traditions*, Pickwick publications, 2013.

DAHL, N. A., „Anamnesis” în *Studia theologica* 1 (1947).

DAJCZER, Tadeusz, *Meditații despre credință*, Editura Tradiție, București, 2003.

DALMAN, G. H., *Jesus-Jeshua*, London, 1929.

DANIELOU, Jean, *Bible et liturgie, la théologie biblique des sacraments et des fêtes d'après les Pères de l'Église*, Cerf, Paris, 1951.

DANIELOU, Jean, *Reflecții despre misterul istoriei*, Editura Universității din București, 1996.

DANIELOU, Jean, *Scrierile de la Marea Moartă și originile creștinismului*, Editura Herald, București, 2009.

DAS, A. A., "1 Corinthians 11:17–34 Revisited", în *Concordia Theological Quarterly* 62 (1998).

DIONYSIUS din Halicarnassus, *Antiquitates Romanae*, C. Jacoby (Ed.), 1885.

EVDOKIMOV, Paul, „Temoigne et spiritualite liturgique”, în *Contacts*, nr. 92, 1975.

EVDOKIMOV, Paul, *Cunoașterea lui Dumnezeu. Învățătură patristică, liturgică și iconografică, Christiana, București, 1995.*

EVDOKIMOV, Paul, *Ortodoxia*, traducere din limba franceză de Dr. Irineu Ioan Popa, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1996.

EVDOKIMOV, Paul, *Rugăciunea în Biserica de Răsărit*, Editura Polirom, Iași, 1996.

FAGERBERG, David W., *Theologia Prima: What is Liturgical Theology?*, Hillenbrand Books, 2004.

FAIVRE, Nazaire, *L'Église au siècle apostolique. Saint Jean*, Nouvelle édition, Paris, 1960.

FEE, Gordon, *Exegeza Noului Testament*, Editura Logos, Cluj-Napoca, 2006.

FELMY, Karl Christian, *De la Cina de Taină la Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe. Un comentariu istoric*, Editura Deisis, Sibiu 2004.

FEUILLET, Andr, *L'Agonie de Ghethsémani. Enquete exégétique et théologique*, Paris, Éditions Gabalda et Cie, 1977.

FLORESCU, Octavian, *Kairoi sau Roadele timpului*, Editura Institutul European, Iași, 2010.

FLOROVSKY, Georges, *Biblie, Biserică, Tradiție. O viziune ortodoxă*, trad. Radu Teodorescu, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2006.

FLUSSER, D., "The Last Supper and the Essenes", în *Immanuel* 2 (1973).

FOLEY, Edward, *From Ageto Age: How Christians Have Celebrated the Eucharist*, Liturgical Press, Collegeville, 2008.

Fr. SYMEON, „The Eucharist as the Sacrament of Unity”, în *Sobornost*, nr. 11, 1964.

FRANCIS, Mark R., Keith F. Pecklers (Eds.), *Liturgy for the New Millennium. A Commentary on the Revised Sacramentary*, The Liturgical Press, 2000.

- FULLER, R. H., "The Double Origin of the Eucharist", în *Biblical Research* 8 (1963).
- GALERIU, Constantin, „Mărturisirea dreptei credințe prin Sfânta Liturghie”, în *Ortodoxia*, XVI (1981), nr. 1.
- HADOT, Jean, *Les manuscrits de Qumrân et le christianisme*, RUB, 24, 1971.
- HEARD, Richard, *An Introduction to the New Testament*, Londra, 1950.
- JOHNSON. Maxwell E., „The Apostolic Tradition”, Geoffrey Wainwright and Karen Westerfield Tucker (Eds.), *The Oxford Christian Worship*, Oxford University Press, New York, 2006.
- JOIȚA, Alexandru, „Sfânta Taină a Euharistiei – taină a iubirii jertfelnice”, în *Studii Teologice*, XXVII (1975), nr. 9-10
- JONES, D., "Anamnesis in the LXX and the Interpretation of 1 Cor. 11, 25", în *Journal of Theological Studies* 6 (1955).
- KAISER, Walter Jr., *Documentele care stau la baza Vechiului Testament*, Editura Logos, Cluj-Napoca, 2009.
- KAMP, C. H., "With Due Honor to the Lord's Body: An Exegetical Study on I Cor 11:29", în *Reformed Review* 10/3 (1957).
- MCGOWAN, A. B., "'Is There a Liturgical Text in This Gospel?': The Institution Narratives and Their Early Interpretive Communities", în *Journal of Biblical Literature* 118 (1999).
- MELNICIUC-PUICĂ, Pr. Dr. I., „Lecturile biblice din cadrul Sf. Liturghii în creștinismul oriental”, în *Pleroma*, anul X, nr. 1 (2008).
- MELNICIUC-PUICĂ, Pr. Dr. I., *Utilizarea Vechiului Testament în scrierile lucanice*, Ed. Performantica, Iași, 2005.
- METZGER, Marcel, „A Eucharistic Lexicon”, în *Handbook for Liturgical Studies: The Eucharist*, Anscar J. Chupungco (Ed.), Liturgical Press, 1999.
- METZGER, Marcel, *History of the Liturgy. The Major Stages*, Liturgical Press, Collegeville, 1997.
- MEYENDORFF, John, *Teologia Bizantină*, Editura IBMBOR, București, 1996.
- MICLE, Veniamin, „Cuvântul lui Dumnezeu și Sfintele Taine în Biserica Ortodoxă”, în *Ortodoxia*, XXIV (1972), nr. 4.
- MIHOC, Vasile, „Canonul și inspirația Sfintei Scripturi văzute din punct de vedere ortodox”, în *Ortodoxia*, XLI (1989), nr. 3.
- MILTON, William, *The Eucharistic Doctrine of Holy Scripture and the Primitive Liturgies: Remarks on the Real Presence, the Commemorative Sacrifice, Absolution, and Ritualism*, Rivingtons, London, Oxford and Cambridge, 1867.

MIRCEA, Ioan, *Apocalipsa*, Editura Harisma, București, 1995.

MIRCEA, Pr. I., „Organizarea Bisericii și viața primilor creștini după Faptele Apostolilor”, în *Studii Teologice*, anul VII (1955), nr. 1-2

MITCHELL, Nathan, „Liturgy and Ecclesiology”, în *Handbook for Liturgical Studies. Fundamental Liturgy*, Anscar J. Chupungco (Ed.), The Liturgical Press, Collegeville, 1998.

MITCHELL, Nathan, *Meeting Mystery: Liturgy, Worship, Sacraments*, Orbis Book, Maryknoll, 2007.

MOISESCU, Prof. Iustin, „Sfântul Pavel și viața celor mai de seamă comunități creștine în epoca apostolică”, în *Studii Teologice*, anul III (1951), nr. 7-8

MOLDOVAN, Ilie, „Cuvântul lui Dumnezeu, în Scriptură și în Tradiție”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 3/1989.

SCRIMA, André, *Biserica liturgică*, Editura Humanitas, București, 2005.

SCRIMA, André, *Comentariu integral la Evanghelia după Ioan*, Editura Humanitas, București, 2008.

SCRIMA, André, *Teme ecumenice*, București, Editura Humanitas, 2004.

SENF, Chr., *La Premiere Epître de Saint Paul aux Corinthiens*. Commentaire du Nouveau Testament, 2/7, Neuchâtel and Paris, 1979.

SILVA, Moisés, *Introducere în Hermeneutică*, Editura Logos, Cluj-Napoca, 2006.

SIMONOPETRITUL, Makarios, *Triodul explicat. Mistagogia timpului liturgic*, traducere de Diac. Ioan Ică Jr., Editura Deisis, Sibiu, 2008.

SMITH, Dennis E. and Hal E. TAUSSIG, *Many Tables. The Eucharist in the New Testament and Liturgy Today*, WipfandStockPublishers, 1990.

SMITH, Mark S., *The Early History of God, Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel*, William B. Eerdmans Publishing Co. 2002.

SOTIROPOULOS, Haralambos G., *Mistagogia Sfântului Maxim Mărturisitorul*, Atena, 1993.

ŠPIDLIK, Tomáš, *Spiritualitatea Răsăritului creștin, II. Rugăciunea*, Editura Deisis, Sibiu, 1998.

TAUSSIG, Hal, *In the Beginning Was the Meal: Social Experimentation and Early Christian Identity*, Fortress Press, Minneapolis, 2009.

TAUȘEV, Averchie, *Apocalipsa Sfântului Ioan – un comentariu ortodox*, Editura Cartea Ortodoxă, București, 2005.

TAYLOR, J., *La fraction du pain dans Luc-Actes*, Edit. J. Verheyden, The Unity of Luke-Acts, (BETL 142; Leuven), 1999.

THOMAS, Talley, De la Berakah a l'Eucharistie: une question a réexaminer, La Maison-Dieu 125 (1976)

TOFANĂ, Pr. Dr. Stelian, *Iisus Hristos Arhiereu Veșnic după Epistola către Evrei*, Editura „Presa Universitară Clujeană”, 1996.

TOFANĂ, Pr. prof. dr. Stelian, „Cuvântul lui Dumnezeu ca euharistie. Înțelegerea și interpretarea Bibliei în lumina experienței liturgice din perspectiva ortodoxă”, în *Studia Theologia Orthodoxa*, nr. 1-2 (1998).

TRISTAN, Frédérick, *Primele imagini creștine*, Editura Meridiane, București, 2002.

TUDOR, Sandu, *Scrieri*, Editura Christiana, București, 1999.

VANNI, Ugo, *Apocalipsul*, Editura Sapientia, Iași, 2009.

VANNI, Ugo, *Divenire nello spirito. L'Apocalisse guida di spiritualità*, Edizioni ADP, Roma, 2000.

VILLEPELET, C., *Les plus beaux textes sur Saint Jean L'évangéliste*, Editions du Vieux-Colombier, Paris, 1953.

VINTILESCU, Petre, „Anafora sau ritualul Sfintei Jertfe euharistice”, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXIX (1961), nr. 7-8.

VINTILESCU, Petre, *Încercări de istorie a Liturghiei. Liturghia creștină în primele trei veacuri*, București, 1930

VINTILESCU, Pr. prof. dr. Petre, *Liturghierul explicat*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998.

VINTILESCU, Pr. prof. Petre, *Istoria Liturghiei în primele trei veacuri creștine*, Nemira, București, 2001.

VLACHOS, Hierotheos, *Sfântul Grigorie Palama Aghioritul*, Editura Bunavestire, Bacău, 2000.

VOOBUS, A., *Early Versions of the New Testament. Manuscris Studies*, Papers of the Estonian Theological Society in Exile 6, Stockholm, 1954.

WAHLE, Stephan, „Reflections on the Exploration of Jewish and Christian Liturgy from the Viewpoint of a Systematic Theology of Liturgy”, în Albert Gerhards and Clemens Leonhard (Eds.), *Jewish and Christian Liturgy and Worship. New Insights into its History and Interaction*, Koninklijke Brill NV, 2007.

WAINWRIGHT, Geoffrey, „Christian Worship: Scriptural Basis and Theological Frame”, în Geoffrey WAINWRIGHT and Karen Westerfield TUCKER (Eds.), *The Oxford Christian Worship*, Oxford University Press, New York, 2006.

WARE, Kallistos, *Ortodoxia, calea drepteii credinței*, Editura Trinitas, Iași, 1993.

WEGMAN, H., „Genealogie hypothetique de la priere eucharistique”, in *Qumran Literature* 61 (1980), pp. 263-78.

WYBREW, Hugh, *The Orthodox Liturgy. The Development of the Eucharistic Liturgy in the Byzantine Rite*, St Vladimir's Seminary Press, New York, 1990.

ZHELTOV, Michael, „The Moment of Eucharistic Consecration in Byzantine Thought”, în *Issues in Eucharistic Praying in East and West. Essays in Liturgical and Theological Analysis*, Maxwell E. Johnson (Ed), The Liturgical Press, Collegeville, 2010.